

Оригинални научни рад

<https://doi.org/10.18485/folk.2018.3.2.3>

811.163.41'373.611:811.112.2

811.163.41'373.611:811.14

811.163.41'374:929 Karadžić V.S.

Сложенице с нултим суфиксом у Вуковом *Српском рјечнику* (1818) и њихови немачки и грчки еквиваленти¹

Гордана Штасни и Жарко Бошњаковић

У Вуковом *Српском рјечнику* (1818) сложенице нису занемарљив лексички слој. Грађа показује да је изражена продуктивност сложено-суфиксалних јединица, а међу њима су најбројније оне с именичком компонентом на првом и глаголском компонентом на другом сложеничком месту (63), а посебно оне с нултим суфиксом (20). Зато су оне одабране за предмет деривационо-семантичког истраживања, с циљем да се утврде семантичке категорије којима оне припадају. Установљени су основни трансформациони модели, и то на основу творбеног значења сложеница и њихових семантичких база. Оне су такође разврстане у одговарајуће сложеничке типове према синтаксичким односно семантичким критеријумима.

Полазећи од мишљења да су старије словенске сложенице углавном калкови према грчком, а оне новије према немачком, посматране лексеме су упоређене с немачким и грчким моделима с намером да се утврде калкови, али и оне јединице које би се могле сматрати аутохтоним.

Кључне речи: Вуков *Српски рјечник* (1818), именичке сложенице, сложено-суфиксална творба, нулти суфикс, калк, српски језик, немачки језик, грчки језик

1. Увод

Клајн наводи да „словенски језици, бар ако се упореде с германским или с грчким језиком, нису нарочито склони композицији

¹ Рад је настао у оквиру два пројекта: *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (178004) и *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* (178020), која у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

(Клајн 2002: 15). Оне сложенице које постоје у појединим терминолошким системима настале су претежно као калкови, у старијем језику превођењем с грчког (религијска терминологија), а у новије доба главни подстицај за стварање сложеница дао је немачки језик (професионализми у домену занатства). У 20. веку домаћим сложеницама придружују се све бројнији интернационализми од латинских и грчких корена (Клајн 2002: 15). Утицај страних узора, међутим, не треба прецењивати, упозорава Матић (1953: 323–325), те је зато важно испитати статус сложеница у Вуковом *Српском рјечнику* (1818), и то са становишта њихове структуре, мотивационих база и номинационе функције.

Вуков *Рјечник* је добар извор за овакву врсту истраживања јер је заснован на народном језику.

Поред тога, будући да Вуков говор припада „нашем централном дијалекатском масиву и да је сразмерно мало натруњен туђицама [...] ниједан други извор сем њега не даје лексику просечног чистог српског говора из доба пре него што је модерна цивилизација унела безбројне нове слојеве туђица и неологизама. Та је лексика у ствари језгро речничког блага нашег савременог језика“ (Ивић 1966: 79).

За предмет рада одабране су именичке сложенице, које су настале сложено-суфиксалном творбом по моделу Ио + о + Го + -ø. Према Клајновим истраживањима, именичко-глаголске суфиксалне сложенице чине најбројнији и најпродуктивнији модел од свих типова именичких сложеница. Тако је у РМС са три најчешћа суфикса – *нултим*, *-(а)ц* и *-ја*, избројано око 400 примера, без убрајања ретких и застарелих лексема (Клајн 2002: 53). Слично стање је и у Вуковом *Рјечнику*, са водећом продуктивношћу нултог суфикса, што је и очекивано будући да се уз њега у сложеницама насталим сложено-суфиксалном творбом у другом делу могу наћи само глаголске основе.

Како наводи Стјепан Бабић, „*nula* је значљива *odsutnost* какве *gramatičke jedinice*“, а „*uvođenjem* *nultoga* *sufiksa* у *tvorbu* *riječi* *pojednostavljuje* се *opis* *tvorbe* *jer* се *time* *imenice* *tipova* *guk* и *blatobran* *svrstavaju* у *jedan* *od* *osnovnih* *tvorbenih* *načina*: *guk* у *sufiksalsnu* *tvorbu*, а *blatobran* у *loženo-sufiksalsnu* *tvorbu*“ (Бабић 1986: 28). Поред тога, одсуство знака такође има своје значење, поготово када се упореди са материјално израженим афиксима истог творбеног значења (нпр. *котлокрп* и *котлокрпа*).²

Што се значења сложеница овога творбеног типа тиче, оне, према Бабићу, означавају нешто конкретно, а ређе нешто апстрактно.

² Облик *котлокрпа* забележен је у РСАНУ.

За све њих је значајно да оне с истим глаголом могу припадати различитим семантичким скупинама (*класобер* са значењем ‘особе’ и *винобер* са значењем ‘радње’) (Babić 1986: 299). Данко Шипка уз нулти суфикс даје следеће информације о значењу његових деривата „1. mesto X-ovanja GLAGOL > IMENICA *prelaz*, a masc. (= *prelaz[iti]* + 0), 2. radnja ili rezultat X-ovanja GLAGOL > IMENICA *pohod*, a masc. (= *pohod[iti]* + 0)“ (Šipka 2003: 15). Клајн наводи знатно детаљнији преглед значењских категорија којима припадају сложенице грађене по овом творбеном моделу и закључује да је њихова семантика врло разнолика (Клајн 2002: 56).

Тежиште у раду представља семантичка класификација сложеница овога типа, односно утврђивање семантичких категорија у којима се оне јављају. Творбено значење сложеница исказано је одговарајућим трансформационим моделима.³ Будући да је у трансформационим моделима глагол са својим морфосинтаксичким обележјима носећи елеменат у целокупној структури, он ће бити полазиште у аналитичкој процедури. Граматичка обележја глагола и његова лексичка семантика условљавају именичку компоненту, с којом формирају јединствено значење и остварују своју основну номинациону и референцијалну функцију.

Према синтаксичком односу елемената у оквиру трансформационог модела, сложенице су разврстане на субординативне и координативне,⁴ а на основу семантичког критеријума на ендоцентричне и егзоцентричне сложенице.⁵ Анализиране сложенице упоређене су са не-

³ Трансформациони модел заснован је на трансформационом тесту (Babić 1986) и садржи опис значења одређеног деривата на основу творбених елемената од којих је састављен, односно у зависности од његове ономасиолошке базе (*мачк-о-дер-ø* → *онај који дере мачку*) (в.: Ђорић 2008: 18–21). Како наводи Милан Ајџановић „трансформационом тесту као методи могле би се упутити одређене замерке, будући да се приликом његове примене може спорадично испољити семантичко неслагање између реализованих и трансформисаних суфикса. Он се ипак показује најпогоднијим приликом идентификације одређене лексеме као деривираних, као и у одређивању њене семантике“ (Ајџановић 2008: 9).

⁴ „Код субординативних сложеница однос делова је неравноправан, ма које природе био, а код координативних саставни делови не делују један на други, него оба директно и равноправно учествују у укупном значењу сложеница“ (Клајн 2002: 36).

⁵ Према семантичком критеријуму, сложенице се деле на ендоцентричне (значење сложенице директно се изводи из значења њених компонената, при чему она има исту функцију као и њен управни део, а значење саставних делова пре срastaња у сложеницу није се изменило унутар композите) и егзоцентричне (значење сложенице не произилази директно из семантичке вредности њених компонената, при чему се оне често употребљавају у секундарном значењу, а композита углавном нема исту функцију као њен управни део). Клајн надаље дели ендоцентричне сложенице на „одредбене“ чије је укупно значење једнако значењу управног дела,

мачким и грчким моделима с циљем да се утврде страни еквиваленти и евентуалне калкиране јединице. Разликујемо три врсте страних еквивалената: а) структурне, б) семантичке и в) структурно-семантичке.

а) Структурни еквиваленти издвајају се на основу формалног критеријума, што зависи од састава сложенице, с везивним елементима или без њих (нпр. *сунц-о-крет-ø*, *die Sonne-n-blume* и *ο ηλί-ανθος*) или са глаголском основом и суфиксом или са лексикализованом другом компонентом (нпр. *рук-о-нис-ø*, *die Hand-schrift*, *το χειρ-ό-γραφο-ο*).

б) Семантички еквиваленти се издвајају на основу семантичког садржаја мотивационих база. Наиме, структурно различите сложенеце у посматраним језицима могу кореспондирати на семантичком плану (нпр. *чанк-о-лиз-ø*, *der Schlüssel-lecker* и *ο τσανακ-ο-γλείφ-της*).

в) Структурно-семантички еквиваленти подударају се и на структурном и на семантичком плану. Њихова творбена структура и семантичке базе, као и укупно значење сложенице, у потпуности се поклапају. Калкираним јединицама могле би се сматрати сложенеце у српском језику које имају структурно-семантички страни еквивалент (нпр. *клас-о-бер-ø* и *der Ähre-n-les-er*; *чанк-о-лиз-ø* и *ο τσανακ-ο-γλείφ-της*).

2. Анализа грађе

У Вуковом *Рјечнику* најпродуктивније су именичко-глаголске сложенеце с нултим суфиксом. Мотивни глаголи су различите семантике, а сложенеце овога типа припадају разноврсним тематским скупинама (агентивне и атрибутивне именице, именице са значењем места, те именице којима се означава резултат радње, домашај, количина или оне с предметним значењем).

2.1. Евидентно је, међутим, да су међу њима најбројније агентивне именице – *класобер*, *крајобер*, *котлокрп*, *кучкодер*, *мачкодер*. Транзитивни мотивни глаголи *брати*, *крпиту*, *дерати* по правилу захтевају објекатску допуну (*брати класје*), имплицитно или експлицитно садржану у трансформационом моделу, као и адвербијалне информације (*брати [класове] с краја*). Именичка компонента има функцију објекта (*брати класје*, *крпиту котао*, *дерати кучку/мачку*). Стога су ове сложенеце синтагматског порекла субординативног типа заснованог на реакцијској вези.

нпр. *пароброд* је врста *брода*, које је сужено према значењу одредбеног дела (*брод на пару*) и „координативне“ у којима сваки од делова носи половину значење, нпр. *глувонем човек је и глув и нем* (в. Клајн 2002: 36–39).

Са семантичког становишта уочљиво је да код агентивних именица значења саставница учествују у укупном значењу сложенице. Ипак оне немају исту функцију као њихов управни део, а њима се денотира особа чија се активност може схватити и као нека врста професије, што се види и у трансформационом моделу који се своди на релативну клаузу, уз успостављени однос између агенса и предиката, те се и сама сложеница може јавити у функцији агенса. Зато би прецизније било да се лексеме овога типа одреде као прелазна семантичка категорија, будући да граница између ендоцентричности и егзоцентричности није оштро изражена.

Српски језик	Немачки језик
клас-о-бер-ø 'онај који бере класове' ⁶	der Ähre-n-les-er die Ähre 'клас' lesen 'пабирчити'
крај-о-бер-ø 'онај који бере (класове) с краја'	der Schnitter am Rande 'жетелац на рубу' der Rand-es-schnitter der Rand 'руб, граница' der Schnitter 'жетелац'
котл-о-крп-ø 'онај који крпи котао'	der Kessel-flicker der Kessel 'котао' flicken 'крпити' der Flicker 'крпач'
кучк-о-дер-ø 'онај који дере кучку' ⁷	der Hund-es-chinder der Hund 'пас' schinden 'мучити; дерати кожу' der Schinder 'живодер, гуликожа'
мачк-о-дер-ø 'онај који дере мачку'	der Katze-n-schinder die Katze-n-abdecker die Katze 'мачка' der Schinder 'стрводер' der Abdecker 'стрводер'

На формалном плану немачки еквиваленти су или исте сложено-суфиксалне структуре (*der Ähre-n-les-er*), уз учешће суфикса *-er*, који остварује своју примарну агентивну функцију (Kostić-Tomović

⁶ Вук је наводи у следећем контексту:

„Једна кита класоберу,
друга кита постатнику –
У нашега класобера
свилен' кита над очима.“

⁷ Вук даје следећу потврду за лексему *кучкодер*: „Кад се жени кучкодере Арсо“.

2013: 25, 42), или су са другим делом који је лексички самосталан (*der Rand-es-chnitter*). Разлика се испољава у заступљености спојног сложеничког елемента (-n-, -es-), који се у немачким сложеницама не јавља доследно (*der Kessel-flicker*). Све немачке агентивне именице имају исту семантичку базу као у српском, уз понеку значењску нијансу, као у примеру *крајобер* 'онај који бере на крају' и *der Randeschnitter* 'der Schnitter am Rande' односно 'жетелац на рубу'.

У консултованим речницима грчког језика нису забележене сложенице овога типа.

2.2. У структури атрибутивних именица такође су заступљени транзитивни мотивни глаголи, а именичка компонента има објекатску (*крв локати*, *чанак лизати*) или адвербијалну функцију (*срати на драм*). Са синтаксичког аспекта оне су субординативне сложеница, а са семантичког – егзоцентричне. Њихова значења индукована су метафоричном асоцијацијом типа конкретно → апстрактно, тј. *мала количина* → *циција* у лексеми *драмосер*; *локати крв* (експресивност је појачана глаголом *локати*, а објекатска лексема *крв* остварује значење 'живот' па цела сложеница *крволок* има значење 'онај који с уживањем, олако убија друге, крвопија, убојица').

Трансформациони модел атрибутивних именица такође је формализован релативном клаузом.

Српски језик	Немачки језик	Грчки језик
драм-о-сер-ø 'онај који се на драм погани (циција) ⁸	Drachme-n-schmeiß-er ⁹ die Drachme '2,5 g, драм' schmeißen 'бацити; поганити/ испоганити [ce] ¹⁰	
крв-о-лок-ø 'онај који лоче крв' ¹¹	der Blut-sauger das Blut 'крв' saugen 'сисати'	ο αίμ-ο-πότης το αίμα 'крв' ο πότης 'онај који много пије, пијаница' ποτίζω 'поливати, заливати, појити, натапати, овлажити'
чанк-о-лиз-ø 'онај који лиже чанак'	der Schüssel-lecker die Schüssel 'здела' lecker 'укусан, сладак'	ο τσανακ-ο-γλείφ-της η τσανάκα 'чанак, здела' γλείφω 'лизати, улагивати се, ласкати'

⁸ Вук уз лексему *драмосер* даје следећу информацију: „Који од (тврђе) на драм и једе и сере; овако сељаци зову трговце варошане (у Србији)“.

⁹ *Драмосер* је вулгарни назив за цицију.

¹⁰ Синоними за *цицију*: *der Filz*, *der Filzfund*, *der Knauser*, *der Knicker*, *der Bohnenspalter* 'пасуљ цепа' (Р-К).

¹¹ Вук упућује на лексему *крвопилац*.

Атрибутивне именице такође формално и семантички кореспондирају с немачким еквивалентима, уз напомену да спојни елементат у немачким сложеницама може изостати, а да се семантичке разлике јављају у нијансама, као у примеру: *крволук* 'онај који лоче крв' и *der Blutsauger* 'онај који сиса крв' од глагола *saugen* 'сисати'. Светлана Слапшак наводи да је *крволук* преведеница од *αἱμοπότης* (1987: 61). С обзиром на то да је исти концепт у сва три језика формализован посредством слагања, може се претпоставити да су све оне настале независно једна од друге јер је у језику постојала потреба да се номинује особа са таквом карактерном особином, а таквих особа има у свим културама.

У грчком је забележена сложеница *ο τσανακογλείφτης* са значењем 'чанколизац, готован, паразит'.¹² Она је исте формалне структуре с обзиром на то да постоји спојни вокал *-ο-*, али и суфикс *-της* (уп. и *-τρα*: *γλείφτρα*, *-τρο*: *γλείφτρο* 'улизица полтрон'), који је продуктиван у творби агентивних и атрибутивних именица мушког рода, као што су им идентичне и мотивационе базе. И у овом случају, будући да је реч о номинацији човека на основу карактерне особине, што је општељудско својство, могло би се претпоставити да су се у сва три језика сложенице развиле независно једна од друге.

2.3. Сложенице *ветромет*, *водолав*, *вратолом*, *коловоз* припадају именицама са значењем места. Мотивни глаголи *мести*, *плавити*, *ломити* и *возити* имају обележје транзитивности. Петар Скок сложеницу *вјетромет* т Windstorm, доводи у везу са синтагмом 'вјетар мете' (1973: 588–589), а слично би се могла тумачити и лексема *водолав* од 'вода плави'. У њима именица представља субјекат, али у сложеницама *вратолом* 'ломити врат' и *коловоз* 'возити кола' именичка компонента има функцију објекта. Све оне су субординативног синтаксичког и семантичког егзоцентричног типа. Њихово категоријално обележје места произилази из семантичког потенцијала сложеничких компонената. Семантички садржај ових именица формализује се

¹² Сложеница *чанколиз* може се довести у семантичку везу с лексемом грчког порекла *ο παράσιτος* од глагола *παρα-σιτέω* 'јести заједно с неким' (Senc 1991). У старој Грчкој лексемом *паразит* означавала се првобитно особа којој је као част додељено право да се храни о јавном трошку у заједничким кухињама, при чему се обично радило о свештеницима или заслужним грађанима. У старој античкој комедији (5. век п.н.е.) термин *паразит* попримио је пејоративно значење и почео да означава улизицу која зарађује свој дневни оброк тако што стално ласка и повлађује неком имућном домаћину (Divković 1990).

најчешће релативном односно спацијалном клаузом, ређе неконгруентним атрибутом.

Српски језик	Немачки језик	Грчки језик
в(ј)етр-о-мет-ø 'место где ветар мете (носи)'	der Wind-strom der Wind 'ветар' der Strom 'струја'	τόπος εκτεθειμένος στον άνεμο 'место изложено ветру'
вод-о-плав-ø 'место поплавлено водом'	die Über-schwemmung 'поплава' über 'изнад, преко, на' schwemmen 'спирати, нанети, потопити'	η πλημμύρα 'поплава'
врат-о-лом-ø 'место где се ломи врат'	der Hals-brech-er ¹³ der Hals 'врат' brechen 'ломити'	επικίνδυνο μέρος 'опасно место'
кол-о-воз-ø 'пут којим се возе кола' ¹⁴	das Geleise 'коловоз'	ο δρόμος 'улица, друм, пут' η διαδρομή 'пролаз, прелаз; ток, путања, пут; рута' το μονοπάτι 'стаза, узак пут, путељак'

У овој парадигми за сваку српску сложеницу регистровани су еквиваленти у немачком и грчком језику, који су различито структурирани. Тако сложеница *ветромет* делимично кореспондира са немачком сложеницом *der Wind-strom*, која је различитог творбеног типа (И + И) и са семантичком нијансом (*мести* : *струја*) у другом сложеничком делу. Сложеници *водолав* одговара немачка префиксална твореница *die Über-schwemmung*, уз семантичко поклапање српске глаголске компоненте с немачким герундом. На структурном нивоу делимично се поклапају *врат-о-лом-ø* и *der Hals-brech-er*, а у потпуности на семантичком плану. Сложеници *коловоз* структурно не одговара лексема *das Geleise*.

У грчком језику преводни еквиваленти нису сложенице, већ не баш увек адекватни синоними (*водолав* и *η πλημμύρα* 'поплава'; *коловоз* и *ο δρόμος* 'улица, друм, пут'; *η διαδρομή* 'пролаз, прелаз; ток, путања, пут, рута'; *το μονοπάτι* 'стаза, узак пут'), конгруентне синтагме (*вратолом* и *επικίνδυνο μέρος* 'опасно место') или адноминалне конструкције с именицом у акузативу, која на семантичком плану има функцију псеудоагенса (*[j]етромет* и *τόπος εκτεθειμένος στον άνεμο* 'место изложено ветру').

¹³ Са ознаком Scheltwort (погрдна реч).

¹⁴ Према Вуку 'пут куда иду кола'.

Семантичка специфичност именица *ветромет* и *водолав* произилази из мотивационе базе којом је индукована њихова номинација, а то су компоненте које се односе на изложеност именованог места одређеним природним појавама (место где ветар мете/вода плави). Слична је мотивација и за сложеницу *вратолом* где се имплицитно подразумева да је природа то место учинила опасним по живот. У посматраним језицима у овој парадигми углавном не доминира заједнички творбени тип, што би се могло довести у везу с мотивационим базама које носе имплицитне информације о конфигурацији тла и збивањима у природи.

Када је у питању лексема *коловоз*, једино се у српској сложеници спецификује намена пута (пут којим се возе кола – колски пут).

2.4. По продуктивности следе именице са значењем резултата радње: *рукопис*, *рукосад*, *црвоточ*. У њима се између првог и другог дела успоставља однос инструментално-објекатског типа (руком писан/сађен), што је једна од важних морфосинтаксичких карактеристика транзитивних мотивних глагола (*писати*, *садити*). У основи сложенице *црвоточ* налази се субјекатско-предикатска веза (црв точки), а резултативно значење (траг) последица је радње исказане глаголом.

Однос саставница инструментално-објекатског или субјекатско-предикатског типа одражава се и на формализацију трансформационог модела, чија релативна клауза садржи пасивну односно активну дијатезу. Оне су субординативне и егзоцентричне.

Српски језик	Немачки језик	Грчки језик
рук-о-пис-∅ 'оно што је писано руком'	die Hand-schrift die Hand 'рука' die Schrift 'писмо, спис, рукопис'	το χειρ-ό-γραφο-ο 'рукопис' η γραφή 'писање, рукопис; писмо' арх. η χεῖρ 'рука' γράφω 'писати'
рук-о-сад-∅ 'оно што је сађено руком'	'ein von mir selbst ange- legter Weingarten' ¹⁵	
црв-о-точ-∅ 'оно (траг) који је црв точио/гризао'	der Wurm-fraß der Wurm 'црв' der Fraß 'лоше јело; про- ждрљивост'	η σκωληκόβρωση арх.το σκωλήκιον, дем. од ο σκώληξ 'црв' ¹⁶ η βρώση 'храна, јело'

¹⁵ „У обимној дискусији с. град и вино, Скок не прихвата тезу да је *виноград* позајмљеница из гот. *weingar* Ps, и као аргумент износи значење која наводи Вук за градину 'ограда, врт'“ (Slapšak 1987: 48).

¹⁶ У савременом језику се користи лексема *то скоулићи*, која је у ствари деминутив и води порекло од средњогрчког *то скоулићин*, а овај од горе наведених архаичних форми (Μανδάλα 1997).

Српским сложеницама одговарају немачке сложенице грађене по моделу И + И (*рук-о-пис-ø* и *die Hand-schrift*; *црв-о-точ-ø* и *der Wurmfraß*), уз минимална семантичка померања (*der Fraß* ‘лоше јело; прождрљивост’) или перифрастичке конструкције, са синонимом. У грчком језику налазимо две сложенице, при чему једна од њих и структурно и семантички одговара српској (*рук-о-пис-ø* и *το χειρ-ό-γραφο-ο*), а друга се структурно и семантички делимично поклапа (*црв-о-точ-ø* и *η σκωληκ-ό-βρωση*), тј. *точити* према грчком *η βρώση* ‘храна, јело’.

Сложеница *рукопис* могла би се сматрати калкираним обликом према грчком моделу, који потиче још из средњогрчког периода (Μανδάλα 1997). Она би могла имати и статус културе, будући да је у том облику присутна и у другим језицима. Сложеница *црвоточ* вероватно потиче још од времена када је дрво било основно средство за градњу и израду намештаја те је постојала потреба да се лексикализује резултат уништавања дрвета црвом, тако да је она присутна и у другим језицима, при чему су семантичке варијације заступљене у другој сложеничкој компоненти (уп. и енгл. *wormhole* [*hole* ‘рупа’]).

У српском језику сложеница *рукосад* има ограничен домен примене, те не изненађује што се не среће и у другим језицима. Вук ју је увео у *Рјечник* из народне поезије.

О, Илија, да мој мили брате,
Иди, брате, двору бијеломе,
А ја идем моме винограду,
Винограду, моме рукосаду (*Ропство Јанковић Стојана*).

2.5. Са по једним примером посведочене су сложенице са значењем: домета, домашаја (*пушкомет*), количине (*руковет*), с предметним значењем (*коловрат*) и са значењем супстанце за одређене намене (*мишомор*). Потврђен је и један ботанички термин (*сунцокрет*). Оне припадају истом субординираном синтаксичком и егзоцентричном семантичком типу.

Први део сложенице *пушкомет* је са основом именице *пушка*, али је она употребљена у метонимијском значењу за ‘пушчано зрно’. Глаголски део реализује значење ‘домет, домашај’ (Клајн 2002: 55). Немачки еквивалент је сложеније структуре. Наиме, у њему се само прва компонента семантички поклапа са српском, уз структурно усложњавање немачког модела (има пет творбених елемената).

У грчком не постоји структурни еквивалент, већ се општи појам *το βεληνεκές* ‘домет’ користи и у значењу ‘пушкомет’.

Други део сложенице *руковет* не постоји као самостална лексема. „За сложенице се, пак, везује морфолошко-деривациона структура

и спојни вокал *o*“ (СДР 2003: 300). Она је субординативна и егзоцентрична. Петар Скок је доводи у везу са глаголском синтагмом *rukot jęti* ‘руком узети’, што је у старословенском гласило *ꙗꙗкојѣтъ*, при чему је дошло до замене *j* у *в* као код лексема *вјѣројатан/вјѣроватан* (Skok 1973: 169–170; 603).

Трансформациони модел се своди на релативну клаузу ([пун садржај и количина] што се ухвати руком). Сложеница *руковѣт* структурно и семантички се делимично поклапа са немачком речју *die Hand-voll*, при чему је други део прозиран и по метонимијском принципу означава количину нечега што оптимално стаје у шаку.

У грчком језику користе се фонетске дублетне форме *η χουφτωσιά* / *η φουχτωσιά* којима се означава садржај и количина оног што је заграбљено шаком или длановима, при чему се и први део сложенице по принципу холонима (рука) и меронима (*η χουφτα/η φουχτα* ‘длан, шака; прегршт’ семантички разликује од српског, док се на неки начин приближавају значењу другог дела немачке сложенице ‘пун садржај и количина’. У већини језика мерне јединице (стопа, педаљ, корак) везане су за делове људског тела (стопало, кажипрст и палац, шака, ноге, глава, лакат), што се манифестује и у овим лексемама, те стога можемо сматрати да се свака од њих развила независно.¹⁷

Субординирана и егзоцентрична сложеница *коловрат* парафразирана релативном клаузом (оно што се врти у коло/круг) означава природну појаву ‘ковитлац, вртлог’.

У немачком језику ово значење има лексема *der Wasser-wirbel* ‘водени ковитлац, вир’. Немачка сложеница је различитог структурног типа, и са другачијом мотивационом базом – *die Wasser* ‘вода’ и *der Wirbel* ‘ковитлац’, при чему прва лексема има детерминативну функцију ‘водени ковитлац’.

У грчком језику се према сложеници *ο ανεμ-ο-στρόβιλος* (ветар + вртлог, вихор, ковитлац) може сачинити преводни еквивалент за лексеми *коловрат ο νερ-ο-στρόβιλος*, која у првом сложеничком делу има лексеми *το νερο* ‘вода’, а у другом *ο στρόβιλος* ‘ковитлац’, што има исту мотивациону базу као и немачка лексема. Иначе, *коловрат* се може превести и генитивном синтагмом *η δίνη του νερού* ‘вртлог воде’.

Сложеница *мишомор* са парафразом типа релативне клаузе (оно што мори мишеве) субординирана је и егзоцентрична. Транзитивни

¹⁷ Могућност развијања регуларне полисемије посредством метонимије имају соматизми (*стопа, лакат, чело, глава, длака, прст*) са секундарном реализацијом ‘површина, висина или ширина коју тај део тела заузима’ (нпр. за главу виши, за прст шири). Један део ових лексема некада је био у функцији мерних јединица (лакат је, на пример, мерио 70 цм дужине) (Гортан-Премк 2004: 70).

мотивни глагол има објекатску допуну (морити мишеве). Ова сложеница има немачки сложенички еквивалент, различите структуре у односу на српски (И + И), али се може парафразирати као отров за мишеве, што је и једини еквивалент у грчком језику (δηλητήριο για ποντικούς). Светлана Слапшак, међутим, наводи да је *мишомор* можда преведеница од *ποντικοφάρμακο*, што је непотврђено иако је упадљива подударност оригинала и претпостављене преведенице (Слапшак 1987: 64).

Субординирана и егзоцентрична сложеница *сунцокрет*, са парафразом *оно што се креће за сунцем*, има одговарајуће сложенице и у немачком и у грчком, при чему им је први сложенички део семантички идентичан (*сунце*, *die Sonne* и *ο ήλιος*), а други је исти у немачком и грчком (*die Blume* и *ο άνθος*). У српској сложеници мотивациона база заснива се на доминантној карактеристици хелиотропних биљака,¹⁸ док је у немачком и грчком именичка компонента са статусом хиперонима, који одређује и номинује денотат као ботанички термин.

Српски језик	Немачки језик	Грчки језик
пушк-о-мет-∅ 'домет пушке/ пушчаног зрна'	die Flinte-n-schuß-weit-e die Gewehr-schuß-weit-e die Flinte/das Gewehr 'пушка' der Schuß 'пуцањ' weit 'далек'	το βεληνεκές 'домет, досег, домашај'
рук-о-вет-∅ 'оно (пун садржај и количина) што се ухвати руком'	die Hand-voll die Hand 'рука' voll 'пун, испуњен'	η χουφτωσιά / η φουχτωσιά 'садржај и количина оног што је заграбљено шаком или длановима' η χούφτα / η φούχτα 'длан, шака; прегршт'
кол-о-врат-∅ 'оно што врти у коло/круг'	der Wasser-wirbel die Wasser 'вода' der Wirbel 'вртлог, вир, бујица'	ο νερ-ο-στρόβιλος το νερό (вода) ο στρόβιλος 'вихор, вртлог, ковитлац' η δίνη του νερού 'вртлог воде'
миш-о-мор-∅ 'оно што мори мишеве'	das Mäuse-gift, das Mäuse 'миш' das Gift 'отров'	δηλητήριο για ποντικούς
сунц-о-крет-∅ 'оно што се креће за сунцем'	die Sonne-n-blume die Sonne 'сунце' die Blume 'цвет'	ο ηλί-ανθος ο ήλιος 'сунце' ο άνθος 'цвет'

¹⁸ Грчки хипероним *το ηλιοτρόπιο / το λιотρόπι* 'хелиотропне биљке' има исту семантичку базу као српски хипоним (*ο ήλιος* 'сунце' и *η τροπή* 'промена, мењање').

3. Закључак

У Вуковом *Рјечнику* (1818) сложенице настале сложено-суфиксалном творбом по моделу Ио + о + Го + нулти суфикс показују се као стабилан творбени тип, што је важан показатељ његовог континуитета и продуктивности. Већина Вукових сложеница има незаменљиво место у лексичком систему српског језика. Наравно, из перспективе савременог језика неке су архаичне (*коловрат*) или су стилски маркиране (*рукосад*), а неке постају историцизми (*крајобер*) с обзиром на то да се променио тип материјалне културе.

Посматране сложенице показују изузетну семантичку разноврсност на основу њиховог номинационог значења и референцијалних способности. Наиме, сложенице овога типа припадају различитим тематским скупинама (агентивне и атрибутивне именице, именице са значењем места, резултат радње, домашај, количина, предметно значење). Овакво стање последица је удруживања семантичког потенцијала који је заступљен у мотивним речима. Нулти суфикс је полифункционалан будући да учествује у творби именица које припадају различитим семантичким групама.

С тим у вези важне су морфосинтаксичке особине глаголске компоненте и именице са којом ступа у одређену везу. Мотивни транзитивни глаголи по правилу траже објекатску допуну, што се одражава и у трансформационим моделима (нпр. *котлокрпи* → *онај који крпи котао*, а распоред сложеничких елемената указује на следећи ред речи: О + V, што је карактеристично за већину сложеница овога типа). Ређе су сложенице засноване на вези инструментално-објекатског типа (нпр. *рукопис* → *оно што је руком писано*). У појединим примерима остварује се и веза субјекатско-предикатског типа (*црвоточ* → *оно што точи црв*). Стога посматраним сложеницама углавном одговара парафраза формализована релативном клаузом.

Са синтаксичког становишта све сложенице припадају субординативном типу, што је такође последица синтаксичко-семантичке везе успостављене међу саставницама, што је очекивано будући да глагол својом рекцијом тражи одговарајуће допуне.

Мотивациона база посматраних сложеница је углавном прозирна. У сложенице се често преноси примарно значење мотивних речи. Али, на основу референцијалности и номинационог значења оне се ипак семантички удаљавају од значења саставница те их одређујемо као егзоцентричне. О очигледним егзоцентричним сложеницама можемо говорити у категорији атрибутивних именица, чије саставнице остварују метафорично значење (нпр. *чанколиз*). Цет, који је анализирао само сложенице овога типа, закључује да су „старе или народне

творбе“ овакве структуре заиста биле само егзоцентричне, али да се нарочито од средине 19. века у све већем броју јављају ендоцентричне сложенице као *земљотрес*, *крвоток*, *риболов*, *водопад* и сл., и то највећим делом као „калкови према латинским или њемачким узорцима односно као позајмљенице из чешког или руског“ (Zett 1969: 107–108).

Између српских и немачких сложеница постоји извесна сличност на формалном плану, али је потпуна подударност веома ретка. Углавном су компоненте исто распоређене (нпр. *в(j)emp-о-мет-ø* и *der Windstrom*, *врат-о-лом-ø* и *der Hals-brech-er*, *котл-о-крп-ø* и *der Kessel-flicker*), али су немачке сложенице најчешће без спојног елемента, што је карактеристично за слагање у немачком језику.

Виши степен подударности испољавају семантички еквиваленти, чије мотивационе базе имају истоветан семантички садржај у оба језика (*врат-о-лом-ø* и *der Hals-brech-er*; *рук-о-нuc-ø* и *die Hand-schrift*). У овој групи сложеница посведочени су и ретки структурно-семантички еквиваленти (нпр. *клас-о-бер-ø* и *der Ähre-n-les-er*). Ове јединице би се могле сматрати калковима. Иако постоји формална и семантичка подударност, то ипак није довољан критеријум за утврђивање калкова у српском језику. Од значаја су концепти који се у различитим језицима формализују на исти начин, посебно када су у питању појмови везани за човека. Са вишим степеном сигурности о могућим међујезичким утицајима може се говорити о номинацији ентитета који припадају предметном домену и то посредством културних веза између двају народа односно језика.

Грчки еквиваленти разматрани су у првом реду зато да се провери утицај грчког језика на стварање сложеница које не припадају духовној сфери, будући да је то језик са веома развијеном сложеничком творбом. Уочљиво је да има знатно мање грчких еквивалената за српске сложенице. Многи денотати данас нису актуелни те их двојезични грчко-српски речници и не региструју. У мањем броју сложеница уочени су структурно-семантички еквиваленти (нпр. *чанк-о-лиз-ø* и *ο τσανακ-ο-γλειφ-της*), који би могли припадати категорији калка. Постоје и примери који су веома сличне структуре, али им се разликује мотивациона база друге саставнице (*црв-о-точ-ø* и *η σκωληκ-ό-βρωση*; *сунц-о-крет-ø* и *ο ηλί-ανθος*).

Наша анализа такође потврђује прихваћени став у науци да свака преведеница заправо може бити потенцијални домаћи облик којем је страни модел могао бити подстицај да се у систему реализује, као и да домет критеријума формалног (творбеног) и семантичког поклапања може бити релативизован укључивањем критеријума полигенезе,

односно напоредним развојем подударних језичких израза у више језика.

Пописана грађа из Вуковог *Рјечника* указује на то да број сложенца није занемарљив, а њихова структурно-семантичка анализа показују да калкирање према немачком и грчком ипак није често у овом творбеном моделу.

Библиографија

- Ајџановић, Милан (2008). *Функционално оптерећење суфикса за обележавање особа*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Гортан-Премк, Даринка (2004). *Полисемеја и организација лексичког система у српском језику*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ивић, Павле (1966). О Вуковом Рјечнику из 1818. године. У: Караџић 1966, 19–271.
- Караџић, Вук Стефановић (1966). *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима*. Скупио га и на свијет издао Вук Стефановић. У Бечу 1818. Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864–1964. Београд: Просвета.
- Клајн, Иван (2002). *Творба речи у савременом српском језику. Први део. Слагање и префиксација*. Београд, Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Матица српска, Институт за српски језик САНУ.
- Μανδάλα, Μαρία (1997). *Μερίζον Ελληνικό Λεξικό*. Αθήνα: Εκδόσεις Αρμονία.
- Матић, Светозар (1953). Сложенице са велико-. *Наш језик* IV, н. с. 323–328.
- Речник српскога језика* (2007). Ред. Мирослав Николић. Нови Сад: Матица српска.
- Семантичко-деривациони речник*. Свеска 1: Човек – делови тела (2003). Ред. Даринка Гортан-Премк, Вера Васић и Љиљана Недељков. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Ристић, Светомир и Јован Кангрга (1928). *Речник српскохрватског и немачког језика*. Београд: Издавачка књижевница Рајковића и Ђуковића.
- Ђорић, Божо (2008). *Творба именица у српском језику*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Babić, Stjepan (1986). *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Globus.
- Divković, Mirko (1990). *Latinsko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Naprijed.
- Kostić-Tomović, Jelena (2013). *Leksikologija nemačkog jezika I. Tvorba reči u savremenom nemačkom jeziku*. Beograd: FOKUS – Forum za interkulturnu komunikaciju. <http://www.komunikacijaikultura.org/E-books/Tvorba%20reci%20u%20savremenom%20nemackom%20jeziku.pdf>
- Skok, Petar (1971–1973). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knj. III. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Senc, Stjepan (1991). *Grčko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Naprijed.

- Slapšak, Svetlana (1987). *Vukov rječnik i prevedenice s grčkog*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Šipka, Danko (2003). *Rečnik tvorbenih formata*. Beograd: Алма.
- Zett, Robert (1969). *O problematici složenica tipa nogomet*. Jezik XVI, 103–110.

Compounds with Zero Suffix in Vuk Karadžić's *Srpski Rječnik* (*The Serbian Dictionary*) (1818) and Their German and Greek Equivalents

Gordana Štasni and Žarko Bošnjaković

Summary

In the Vuk Karadžić's *Srpski Rječnik* (*The Serbian Dictionary*) (1818), compound words formed by the compound-suffixal derivation according to the model Io + o + Go + -∅ show themselves as a very stable derivational model, since they are the most productive both in Vuk Karadžić's time and today. Observed compound words show exceptional semantic diversity based on their nominational meaning and referential abilities. This condition is the consequence of the association of semantic potential, which is represented in motivational words, and the zero suffix.

In this regard, morphosyntactic properties of the verbal component and the noun with which it enters into a particular relationship are important. Motive transitive verbs, as a rule, require an object complement, which is reflected in transformational models (for example, *kotlokrp* → *onaj koji krpi koto*, and the disposition of the compound elements point to the following word order: O + V, which is characteristic for the majority of the compound types of this type). There are rarely compound words that are based on an instrumental-object type (for example, *rukopis* → *ono što je rukom pisano*). In some examples, it is also realized a subject-predicate type structure (*crvotoč* → *ono što crv toči*). Therefore, the observed compound words correspond to the paraphrase that is formalized by the relative clause.

From a syntax point of view, all the compounds belong to a subordinate type, which is also a consequence of a syntax-semantic relationship between the words that are constituent parts of the compounds. From the semantic point of view, they are with the dominant exocentric property.

There is a certain similarity between the Serbian and the German compounds on the formal plan, but the complete compatibility is very rare. Most of the components are equally distributed (for example, *v(j)etr-o-met-∅* and *der Wind-strom*, *vrato-lom-∅* и *der Hals-brech-er*, *kotl-o-krp-∅* and *der Kessel-flicker*), but German compounds are most often without a connecting element.

Higher degree of compatibility is expressed by semantic equivalents, whose motivational bases have the same semantic content in both languages (*vrato-lom-∅* and *der Hals-brech-er*; *ruk-o-pis-∅* and *die Hand-schrift*). In this group of compounds, there are also the structural-semantic equivalents (*klas-o-ber-∅* and *der Ähre-n-les-er*). These units could be considered as calques. Although, we could talk about the reverse direction of calqueing because Vuk always translated Serbian compounds into

German, as in the case of *klas-o-ber-ø* and *der Ähre-n-les-er*, which may have been influenced by the specificity of the material culture of two nations.

The units registered in Vuk Karadžić's *The Serbian Dictionary* contains a significantly smaller number of Greek equivalents for Serbian compounds, since Vuk translated his dictionary into German and Latin. Many denotata are not in current use and they are not registered by bilingual Greek-Serbian dictionaries. In a smaller number of compounds there are structural-semantic equivalents (*čank-o-liz-ø* and *ο-τσανακ-ο-γλείφ-της*; *ruk-o-pis-ø* and *το χειρ-ό-γραφ-ο*), which could belong to the calque category. There are also examples that have very similar structures, but they differ in the motivational base of the other component (*crv-o-toč-ø* and *η σκωληκ-ό-βρωση*; *sunc-o-kret-ø* and *ο ηλί-ανθος*). It is very rare that all three language are structurally the same.

Keywords: Vuk Karadžić's *Srpski Rječnik (The Serbian Dictionary)* (1818), noun compounds, compound-suffixal derivation, zero suffix, calque, Serbian language, German language, Greek language

др Гордана Р. Штасни
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
Е-пошта: gordanastasni@ff.uns.ac.rs

др Жарко С. Бошњаковић
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
Е-пошта: zarkobosnjakovic@ff.uns.ac.rs

Примљено: 15. 9. 2018.
Прихваћено: 13. 10. 2018.